

Universiteit Utrecht

Rouw bij volwassenen na overlijden van een broer of zus, vader of moeder

A. Timmerman (0336750)

Begeleiding door Prof. Dr. M.S. Stroebe

Master Klinische- en Gezondheidspsychologie

Faculteit Sociale Wetenschappen

Universiteit Utrecht

Juni 2010

Voorwoord

“Rouwen is je realiseren dat het niet de dood is die ons scheidt, maar de liefde die ons verbindt.”

Dit mooie citaat van Minke Weggemans (2005) geeft aan dat rouwen de prijs is die je betaald voor het lief hebben van iemand. Dit onderzoeksverslag gaat over rouw na het overlijden van een broer of zus, vader of moeder.

Het onderzoek borduurt voort op het onderzoek van Loipner en Keesenberg (2009) en is uitgevoerd door Annemieke Timmerman en Lianne Abeling. De hoofdhypothese en explorerende hypothese hebben zij gezamenlijk onderzocht. Annemieke Timmerman heeft daarnaast zelfstandig de hypothese *‘Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen zich emotioneel eenzamer dan mensen die een ouder hebben verloren’* onderzocht. Lianne Abeling heeft haar aandacht gericht op de hypothese *‘Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen zich sociaal even eenzaam als mensen die een ouder hebben verloren’* en op de aanvullende hypothese *‘Mensen die een broer of zus hebben verloren zijn minder tevreden met de mate van steun uit de omgeving dan mensen die een ouder hebben verloren.’*

Het was een grote uitdaging om dit onderwerp te onderzoeken omdat er vrijwel nog geen vergelijkbaar onderzoek is gedaan. Het uitvoeren van dit onderzoek en het schrijven van dit verslag is gepaard gegaan met veel enthousiasme en gedrevenheid. Ik wil Lianne Abeling graag bedanken voor de prettige samenwerking, haar kritische blik en haar doorzettingsvermogen.

Onze dank gaat uit naar alle respondenten die hun ervaringen over dit persoonlijke onderwerp met ons hebben willen delen. Ten slotte gaat onze dank uit naar onze begeleidster Prof. Dr. M.S. Stroebe. Zij heeft ons weten te inspireren en geleerd om geen genoeg te nemen met minder. Een les die wij meenemen in onze verdere loopbaan.

Ik wens u veel plezier met het lezen van dit verslag.

Annemieke Timmerman

Utrecht, juni 2010

Abstract

The death of a brother or sister is often taken to have less impact than other types of losses, although siblings frequently report intense grief. Yet, very little research has examined this, particularly among adult samples. For this reason, a research project has been done to explore the variety of reactions to the loss of an adult sibling. These reactions are compared to a group of adult children that have lost a parent. A structured questionnaire that measures grief reactions has been completed by 111 bereaved adult siblings and 99 bereaved adult children. Findings indicate that bereaved adult siblings and bereaved adult children report similar levels of grief reactions. In both groups women report more grief reactions than men. Results indicate bereaved siblings feel emotionally lonelier than bereaved children. Again women, in both groups report higher levels of emotional loneliness than men. The research analysis takes into account both the influence of the age of the deceased as well as the time that has past since the loss on the experienced grief reactions. The bias in the participant selection process calls for further research to understand both the sibling grief process as well as how to fulfill the needs of these grievers.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2.
Abstract	3.
1. Inleiding	5.
2. Methode	8.
2.1 <i>Steekproef</i>	8.
2.2 <i>Procedure</i>	9.
2.3 <i>Meetinstrument</i>	10.
2.4 <i>Data analyse</i>	11.
3. Resultaten	11.
3.1 <i>Rouwreacties</i>	11.
3.2 <i>Hechting</i>	12.
3.3 <i>Emotionele eenzaamheid</i>	12.
3.4 <i>Conclusie</i>	13.
4. Discussie	13.
4.1 <i>Huidig onderzoek</i>	13.
4.2 <i>Limitaties</i>	14.
4.3 <i>Consequentie</i>	15.
Literatuur	16.
BIJLAGE 1. Informatiebrief	18.
BIJLAGE 2. Toestemmingsverklaring	19.
BIJLAGE 3. Vragenlijst Verlies van een vader of moeder, broer of zus	20.

1. Inleiding

Het verliezen van een dierbare is voor mensen een gebeurtenis die gepaard gaat met angst, pijn en een verhoogd risico op depressie, ziekte en sterfte (Parkes, 1972/1996; Stroebe & Stroebe, 1987, in Stroebe, Schut & Stroebe, 2005). De consequenties zijn veelzijdig en multidimensionaal (Stroebe, O'Hansson, Stroebe & Schut, 2001).

In de wetenschappelijke literatuur worden vier categorieën van consequenties onderscheiden. Ten eerste wordt gesproken over affectieve consequenties: depressieve gevoelens, angst en wanhoop, schuldgevoelens, eenzaamheid, boosheid en vijandigheid. Ten tweede zijn er de gedragsmatige manifestaties: moeheid, huilen, sociale terugtrekking en agitatie. Ten derde verwijzen cognitieve consequenties naar de preoccupatie van gedachten aan de overledene, een verlaagd zelfbeeld, hulpeloosheid en hopeloosheid, zelfverwilt, een idee van onwerkelijkheid, en geheugen- en concentratieproblemen. Ten slotte omvatten fysiologische en somatische manifestaties: verlies van trek en energie, uitputting, slaapstoornissen, veranderingen in middelengebruik, vatbaarheid voor ziekte, en fysieke en somatische klachten in overeenstemming met de klachten van de overledene (Stroebe et al., 2001).

Een van de meest bruikbare theorieën over rouw is de attachment theorie van Bowlby en Ainsworth (e.g. Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978; Bowlby, 1969, 1973, 1980 in Stroebe et al., 2001). Bowlby (1980; 1982 in Dillen, 2007) stelt in zijn onderzoek naar de effecten van hechting en verlies dat zelfs jonge kinderen rouwen na een scheiding of verlies van een hechtingsfiguur. Vanaf het moment dat een kind zich kan hechten, is het ook in staat om te rouwen (Bowlby, 1980; 1982; Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005 in Dillen, 2007). Schweer (2009) vond een significant verband tussen de mate van hechting met de overledene en de mate van de rouwreacties. Zij stelt dat mensen die hechter waren verbonden aan de overledene meer rouwreacties vertoonden, dan mensen die minder hecht waren verbonden aan de overledene.

Wanneer een broer of zus komt te overlijden, betekent dit het einde van de relatie die één van de langste relaties van je leven had kunnen zijn. Dit verlies is zeer ingrijpend en heeft een enorme impact op de overlevenden (Robinson, 2001). Het volgende citaat van Weggemans (2005) geeft mooi weer dat het verlies van een broer of zus een zeer groot gemis is en minstens zoveel impact heeft als het verliezen van een ouder, een kind of een partner: *“Met het overlijden van je ouders verlies je je verleden. Met het overlijden van je kind verlies je je toekomst. Met het overlijden van je partner verlies je je heden. Met het overlijden van een broer of zus verlies je zowel je verleden, als je heden, als je toekomst.”*

De verlieservaringen van mensen die een broer of zus hebben verloren worden zowel in de wetenschap als in de maatschappij onvoldoende erkend. In de maatschappij gaat na het

verlies van een dierbare de aandacht voornamelijk uit naar de ouders, partner en kinderen van de overledene. Er is vaak weinig aandacht voor de overgebleven broers en zussen en opvangmogelijkheden ontbreken (Gerritsen, 1997). Het mogelijke gevolg hiervan is dat broers en zussen minder sociale steun uit de omgeving ontvangen (Osterweis, Solomon & Green, 1984).

Wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van het verlies van een broer of zus in de volwassenheid zijn schaars. De gevolgen van het verlies van een broer of zus in de kindertijd zijn daarentegen wel onderzocht. De wetenschappelijke literatuur schept een beeld van een traumatisch verlies.

Woodrow (2007) stelt dat het verlies van een broer of zus in de kinderjaren een driedubbel verlies is. Namelijk: 1) het verlies van een broer of zus; 2) het verlies van de gezinssamenstelling; en 3) het verlies van het vertrouwde gedrag van de ouders. Sommige kinderen proberen de rol van hun overleden broer of zus over te nemen. Dit kan leiden tot veranderingen in hun zelfperceptie en identiteit (Worden, Davies & McCown, 1999; Rosen; Powell; McCown & Davies; Balk, in Robinson & Mahon, 1997). Voor kinderen en adolescenten zijn verliesreacties intens en van lange duur. Uit onderzoek van Lohan en Murphy (2002) blijkt dat bij adolescenten die onverwacht en door geweld een broer of zus verliezen, er zelfs na twee jaar na het verlies geen veranderingen in de intensiteit van de verliesreacties optreden.

Adolescenten geven aan dat zij door het verlies van een broer of zus sneller volwassen zijn geworden (Coles, 1996). Balk (1983) heeft daarnaast gevonden dat deze groep meer waarde hecht aan religie dan adolescenten die geen broer of zus hebben verloren en dat de verlieservaring een negatief effect heeft op hun schoolprestaties. De verliesreacties van adolescenten gaan vaak gepaard met angst, agressie, en slaap- en eetproblemen (Rosen; Powell; McCown & Davies; Balk, in Robinson & Mahon, 1997).

De verliesreacties van kinderen en adolescenten kunnen niet zonder meer vertaald worden naar volwassenen die met eenzelfde verlies worden geconfronteerd. Reden hiervoor is onder meer dat kinderen en adolescenten nog volop in ontwikkeling zijn (Hogan & DeSantis, 1996). Daarnaast nemen kinderen en adolescenten in het gezin en de maatschappij een andere, meer afhankelijke, plaats in.

Niettemin schetst de schaarse literatuur naar verlieservaringen van een broer of zus ook bij volwassenen een beeld van een ingrijpend verlies. Perkins en Harris (1990) vonden dat het verlies van een broer of zus net als het verlies van een partner van grote invloed is op de nabestaande volwassene en dat beide verliezen soortgelijke gezondheidsproblemen tot gevolg hebben.

Robinson (2001) heeft onderzoek gedaan naar rouwreacties na het overlijden van een dierbare aan AIDS. Uit dit onderzoek blijkt dat volwassenen die een broer of zus aan AIDS

hebben verloren meer rouwreacties vertonen dan volwassenen die een partner of een ouder hebben verloren. Echter geeft Robinson aan dat dit resultaat met voorzichtigheid moet worden geïnterpreteerd daar alle broers en zussen overleden waren aan AIDS terwijl er in de groep nabestaanden die een partner, ouder of kind hadden verloren er sprake was van verschillende doodsoorzaken. Bovendien is bekend dat het verlies van een dierbare aan AIDS het rouwproces intensiveert en verlengt (Mallinson, 1999).

Uit het onderzoek van Loipner en Keesenberg (2009) blijkt dat volwassenen die een broer of zus hebben verloren, moeite hebben met het uiten van hun gevoelens. Sociale terugtrekking en gedragsproblemen na het verlies van een broer of zus limiteren de mogelijkheid voor het uiten van emoties en het ontvangen van steun uit de omgeving (Balk, 1990; Birenbaum, 1989; Davies, 1988; Hutton & Bradley, 1994; McCown & Davies, 1995 in Robinson & Mahon, 1997).

Loipner en Keesenberg (2009) hebben daarnaast de mate van eenzaamheid bij volwassenen na het verlies van een broer, zus of ouder onderzocht. In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen sociale eenzaamheid en emotionele eenzaamheid. Weiss (1973) formuleert sociale eenzaamheid als de eenzaamheid die ervaren wordt als gevolg van de afwezigheid van een sociaal netwerk. Weiss (1973) stelt dat sociale eenzaamheid zal verdwijnen zodra men toegang heeft tot een bevredigend sociaal netwerk. Voor emotionele eenzaamheid gaat deze voorwaarde niet op. Weiss (1973) beschrijft emotionele eenzaamheid als de ervaren eenzaamheid als gevolg van het wegvallen van een persoon waar men sterk aan gehecht is. Deze vorm van eenzaamheid kan enkel verholpen worden door het herstel van de relatie met de gehechte persoon of door het aangaan van een band met een ander waarmee een hechte relatie kan ontstaan (Di Tommaso & Spinner, 1996). Uit het onderzoek van Loipner en Keesenberg (2009) blijken volwassenen die een broer of zus hebben verloren zich emotioneel eenzamer te voelen dan volwassenen die een ouder hebben verloren.

Het verlies van een ouder is vergelijkbaar met het verlies van een broer of zus, in die zin dat dit verlies het einde betekent van een familiale relatie, waarin vaak sprake was van intensief contact. In tegenstelling tot onderzoek naar verlieservaringen van volwassen broers en zussen is er wel voldoende wetenschappelijke literatuur beschikbaar over verlieservaringen van volwassen kinderen die een ouder hebben verloren. Zo blijkt uit onderzoek van Osterweis et al. (1984) dat hoewel het verlies van een ouder gezien wordt als de meest natuurlijke en verwachte verliessoort, dit verlies als zeer ingrijpend wordt ervaren. Indien een ouder overlijdt, kan dit gevoelens van angst voor de eigen dood genereren en een aanpassing van de eigen identiteit veroorzaken (Stroebe et al., 2001). Worden, Davies en McCown (1999) vonden bij kinderen geen significante verschillen in rouwreacties na het verlies van een broer of zus enerzijds en het verlies van een ouder anderzijds.

Huidig onderzoek is exploratief van aard en tracht een beeld te scheppen van de verlieservaringen na het overlijden van een broer of zus in de volwassenheid. Dit onderzoek borduurt voort op het onderzoek van Loipner en Keesenberg (2009). Het onderzoek van Loipner en Keesenberg (2009) is het eerst bekende onderzoek waarin verlieservaringen van volwassenen na het overlijden van een broer of zus worden vergeleken met één andere verliessoort, namelijk het overlijden van een ouder. Dit onderwerp is voor deze doelgroep in de bestaande wetenschappelijke literatuur onderbelicht. Daarnaast is er in de maatschappij behoefte aan erkenning van de nabestaanden en is het noodzakelijk dat hulpverleners op de hoogte worden gebracht van de ernst en consequenties van het ingrijpende verlies van een broer of zus.

Op basis van bovenstaande literatuur zijn de volgende hypothesen geformuleerd:

Hoofdhypothese: Mensen die een broer of zus hebben verloren vertonen vergelijkbare rouwreacties met mensen die een ouder hebben verloren.

Hypothese II (Explorerend): Bestaat er een verschil in de mate van hechting met de overledene tussen mensen die een broer of zus hebben verloren en mensen die een ouder hebben verloren?

Hypothese III: Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen zich emotioneel eenzamer dan mensen een ouder hebben verloren.

2. Methode

Om de bovenstaande hypothesen te testen is besloten om via een vragenlijst data te verzamelen onder respondenten. De verkregen data vormt een aanvulling op de dataset van Loipner en Keesenberg (2009). Voor de data analyse is gekozen voor een between-groups design.

2.1 Steekproef

Aan dit onderzoek hebben 222 volwassen respondenten deelgenomen. Hiervan hebben 121 mensen een broer of zus verloren en 99 mensen een ouder. De data van 149 respondenten (111 broers/zussen en 38 kinderen) is afkomstig uit de dataset van Loipner en Keesenberg (2009). Twee respondenten die deel hebben genomen aan het huidige onderzoek zijn afgevallen omdat zij de vragenlijst onvolledig hadden ingevuld.

De onderzoeksgroep mensen die een broer of zus hebben verloren is statistisch vergeleken met de controlegroep mensen die een ouder hebben verloren. Voor de onafhankelijke, parametrische variabelen is hiervoor gebruik gemaakt van een onafhankelijk t-test. Dit zijn: *leeftijd*; *opleidingsniveau*; *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies*. Voor de onafhankelijke non-parametrische variabelen *sekse* en *verwacht overlijden* is gebruik gemaakt van de Chi-square test. Zie tabel 1.

Tabel 1. *Beschrijving van de steekproef*

Steekproef	Verlies broer / zus	Verlies ouder	Sig. (2-tailed)
Sekse			p = .000
Man	14 (12%)	37 (37%)	
Vrouw	107 (88%)	62 (63%)	
Leeftijd			p = .736
M	50.02	50.51	
SD	10.03	11.02	
Bereik	24-75	23-71	
Overledene			
Vader	-	52 (24%)	
Moeder	-	47 (21%)	
Broer	67 (31%)	-	
Zus	54 (24%)	-	
Leeftijd overledene			p = .000
M	43.06	72.21	
SD	13.91	14.21	
Bereik	0-94	42-93	
Maanden sinds verlies			p = .017
M	86.51	122.68	
SD	106.60	114.70	
Bereik	1-495	5-553	
Verwacht overlijden			p = .063
Ja			
Nee	47 (40%) 72 (60%)	52 (53%) 46 (47%)	

De significante verschillen tussen beide groepen op de onafhankelijke variabelen: *sekse*; *leeftijd overledene*; *maanden sinds verlies* en *verwacht overlijden* worden in de analyses en interpretatie van de onderzoeksgegevens meegenomen als aandachtspunt.

2.2 Procedure

Loipner en Keesenberg (2009) hebben het grootste deel van de respondenten die een broer of zus hebben verloren, verworven via de Stichting Broederziel. Een contactpersoon binnen deze stichting heeft, door middel van een brief, mensen uitgenodigd deel te nemen aan het onderzoek. Daarnaast is er een oproep voor deelname geplaatst op de website van de

Landelijke Stichting Rouwbegeleiding (<http://www.verliesverwerken.nl>). Ten slotte hebben Loipner en Keesenberg (2009) mensen uit hun directe omgeving benaderd.

De huidige onderzoekers hebben hun 71 respondenten op laatst genoemde manier geworven. Enveloppen met daarin een informatiebrief, een toestemmingsverklaring, de vragenlijst en een retourenvelop zijn naar geïnteresseerden verstuurd of persoonlijk overhandigd. De begeleidende informatiebrief en de toestemmingsverklaring zijn opgenomen in bijlage 1 en 2. De responsrate van het huidige onderzoek is hoog: van de 81 uitgedeelde vragenlijsten zijn er 71 retour ontvangen.

De onderzoeksgroep en de controlegroep zijn op een systematisch verschillende manier geworven. De gevolgen van dit verschil in respondentenwerving zal in de discussie worden besproken.

2.3 Meetinstrument

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een aantal schalen van een gestructureerde vragenlijst die ontwikkeld is door Loipner, Keesenberg en Stroebe (2009). De vragenlijst is in zijn geheel opgenomen in bijlage 3. Voor het huidige onderzoek is gebruik gemaakt van de volgende schalen:

Algemene vragen (A): In deze eerste schaal worden demografische gegevens, gegevens over de overledene, het overlijden, de band met de overledene, het ouderlijk gezin en het zoeken naar (professionele) hulp uitgevraagd;

Vragen over de band (B): Deze schaal bestaat uit stellingen betreffende de band tussen de respondent en de overledene. De stellingen, afkomstig uit een reeds bestaande vragenlijst van Hogan en DeSantis (1996) is aangepast voor het huidige onderzoek en meten de mate van hechting. De schaal is betrouwbaar (Cronbach's alfa = .77);

Vragen over rouwreacties (D): Deze schaal is gebaseerd op de Rouw Vragenlijst van Van den Bout, Boelen en De Keijser (1998) origineel: Prigerson, Maciejewski, Reynolds, Bierhals, Newsom, Fasiczka, Frank, Doman en Miller (1995) en meet verliesreacties na het overlijden van een broer, zus of ouder. Deze schaal is met een Cronbach's alfa van .96 betrouwbaar;

Vragen over wensen ten aanzien van de omgeving (G): Hier wordt gemeten in hoeverre de respondent tevreden is met de ervaren sociale interacties. Dezelfde vragen worden gesteld als in schaal F, zodat de discrepantie gemeten kan worden tussen de ervaren sociale interacties en de gewenste sociale interacties. Deze schaal komt uit de Sociale Steunlijst-discrepantieschaal (SSL-D) van Van Sonderen (1993). De SSL-D heeft een goede betrouwbaarheid (Cronbach's alfa = .95). Deze schaal heeft in het huidige onderzoek een Cronbach's alfa van .96;

Vragen over sociale contacten (H): In deze schaal worden vragen gesteld, afgeleid van de UCLA Loneliness scale van Russell (DiTommaso & Spinner, 1997), die sociale en emotionele eenzaamheid meet. De sociale eenzaamheidsschaal heeft een betrouwbaarheid van .83 (Cronbach's alfa), de emotionele eenzaamheidsschaal heeft een Cronbach's alfa van .83.

2.4 Data analyse

Dit onderzoek maakt gebruik van een between-groups design, waarin de onderzoeksgroep met de controlegroep wordt vergeleken. De onderzoeksdata zijn geanalyseerd met het programma Statistical Package for the Social Sciences 16.0 (SPSS). Voor het uitvoeren van de analyses is gebruik gemaakt van een Two-Way ANCOVA. Hierbij kan de invloed van de onafhankelijke variabelen *verliessoort* (het verlies van een broer/zus versus het verlies van een ouder) en *seks* (mannen versus vrouwen) op de afhankelijke variabelen: *rouwreacties*; *hechting en emotionele eenzaamheid* gemeten worden.

Daarnaast kan *seks* als onafhankelijke variabele in de analyse opgenomen worden om vrouwen met mannen te vergelijken en vanwege de ongelijke man-vrouw verdeling in de onderzoeks- en controlegroep (zie tabel 1). Als covariabelen is het mogelijk *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies* in de analyse op te nemen, daar ook deze variabelen in beide onderzoeksgroepen significant van elkaar verschillen (zie tabel 1). Ten slotte kunnen beide variabelen van invloed zijn op de verkregen resultaten en is daarom controle op deze variabelen gewenst.

3. Resultaten

3.1 Rouwreacties

De hoofdhypothese: *Mensen die een broer of zus hebben verloren vertonen vergelijkbare rouwreacties met mensen die een ouder hebben verloren* wordt op basis van een Two-Way ANCOVA bevestigd. In de Two-Way ANCOVA wordt gecontroleerd voor de covariabelen *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies*. Er wordt geen significant verschil gevonden in het aantal rouwreacties tussen mensen die een broer of zus hebben verloren en mensen die een ouder hebben verloren. Zie tabel 2. Er wordt wel een hoofdeffect voor *seks* vastgesteld (sig. = 0,04). Vrouwen vertonen na het verlies van een broer of zus (M=64.61; SD=18.45) meer rouwreacties dan mannen (M=57.62; SD=23.00). Ook na het verlies van een ouder vertonen vrouwen (M=45.45; SD=16.15) meer rouwreacties dan mannen (M=37.89; SD=12.18). Tot slot wordt gevonden dat de covariabelen *leeftijd overledene* en

maanden sinds verlies beide een significante relatie (sig. = 0,00) hebben met het aantal rouwreacties. Hierbij is rekening gehouden met de variabelen *relatie* en *seks*.

Tabel 2. Resultaten Two-Way ANCOVA

	Verlies broer / zus			Verlies ouder			Sig. (2-tailed)
	N	M	SD	N	M	SD	
Rouwreacties	110	63.78	19.05	97	42.56	15.15	0.55
Hechting	117	9.29	2.29	97	9.24	2.13	0.21
Emotionele eenzaamheid	118	6.04	2.36	99	3.41	2.07	0.02

3.2 Hechting

De tweede hypothese is een explorerende hypothese: *Bestaat er een verschil in de mate van hechting met de overledene tussen mensen die een broer of zus hebben verloren en mensen die een ouder hebben verloren?* Deze hypothese wordt na het uitvoeren van een Two-Way ANCOVA niet bevestigd. In de Two-Way ANCOVA wordt gecontroleerd voor de covariabelen *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies*. Mensen die een broer of zus hebben verloren scoren niet significant hoger of lager op de mate van hechting dan mensen die een ouder hebben verloren. Bovendien worden er tussen mannen en vrouwen geen significante verschillen gevonden in de mate van hechting met de overledene.

3.3 Emotionele eenzaamheid

De derde hypothese: *Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen zich emotioneel eenzamer dan mensen die een ouder hebben verloren*, wordt op basis van een Two-Way ANCOVA bevestigd. In de Two-Way ANCOVA wordt gecontroleerd voor de covariabelen *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies*. Mensen die een broer of zus hebben verloren scoren significant hoger op emotionele eenzaamheid dan mensen die een ouder hebben verloren. Zie tabel 2. Daarnaast is er een hoofdeffect voor seks gevonden (sig. = 0,00). Vrouwen die een broer of zus hebben verloren scoren significant hoger op emotionele eenzaamheid (M=6.15; SD=2.34) dan mannen die een broer of zus hebben verloren (M=5.15; SD=2.41). Dit resultaat op emotionele eenzaamheid wordt ook gevonden voor vrouwen na het verlies van een ouder (M=3.94; SD=2.27) in vergelijking met mannen na het verlies van een ouder (M=2.54; SD=1.30). De covariabelen *leeftijd overledene* en *maanden sinds verlies* blijken beide een significante relatie te hebben met de mate van emotionele eenzaamheid (sig. = 0,00; sig. = 0,03) nadat er gecontroleerd is voor *relatie* en *seks*.

3.4 Conclusie

Bovenstaande resultaten suggereren dat mensen die een broer of zus hebben verloren en mensen die een ouder hebben verloren vergelijkbare rouwreacties vertonen. Echter, als de groepen gesplitst worden in mannen en vrouwen, blijken de vrouwen na het verlies van een broer, zus of ouder meer rouwreacties te vertonen dan de mannen na eenzelfde verlies. De leeftijd van de overledene op het tijdstip van overlijden en de tijd die na het verlies voorbij is gegaan lijken van invloed te zijn op het aantal ervaren rouwreacties. Op basis van de onderzoeksresultaten lijken mensen die een broer of zus hebben verloren zich emotioneel eenzamer te voelen dan mensen die een ouder hebben verloren, waarbij vrouwen hoger scoren op de mate van emotionele eenzaamheid dan mannen. Ook hier lijken leeftijd van de overledene en maanden sinds verlies van invloed op de resultaten.

4. Discussie

4.1 Huidig onderzoek

De hoofdhypothese van dit onderzoek: *Mensen die een broer of zus hebben verloren vertonen vergelijkbare rouwreacties met mensen die een ouder hebben verloren*, wordt door de resultaten bevestigd. Dit resultaat bevestigt dat het verlies van een broer of zus, net als het verlies van een ouder, ervaren wordt als een zeer ingrijpend verlies (Osterweis et al., 1984). Indien er rekening wordt gehouden met sekse, blijken vrouwen zowel na het verlies van een broer of zus als na het verlies van een ouder meer rouwreacties te vertonen dan mannen. Echter dient rekening gehouden te worden met de manier waarop mannen en vrouwen op verschillende wijze hun emoties uiten in tijden van rouw. Vrouwen uiten openlijk hun emoties, delen het verdriet en zoeken steun bij anderen (Corr et al., 2000; Martin & Doka, 1996 in Versalle & Mcdowell, 2004-2005). Daarnaast wijst onderzoek uit dat vrouwen meer lichamelijke en geestelijke klachten vermelden in tijden van rouw en hiervoor vaker hulp zoeken (1995; Parkes & Brown, 1972). Deze onderzoeksuitkomsten kunnen een verklaring geven voor het verschil tussen mannen en vrouwen in aantal gerapporteerde rouwreacties. Tot slot dient men in acht te nemen dat de leeftijd van de overledene op het tijdstip van overlijden en de tijd die na het verlies voorbij is gegaan van invloed bleken te zijn op het aantal ervaren rouwreacties.

De tweede hypothese van dit onderzoek was explorierend van aard en bestond uit de volgende vraag: *Bestaat er een verschil in de mate van hechting met de overledene tussen mensen die een broer of zus hebben verloren en mensen die een ouder hebben verloren?* De resultaten impliceren dat er geen verschil is in de mate waarop volwassen broers / zussen aan hun overleden broer of zus gehecht waren en de mate waarop volwassen

kinderen aan hun overleden ouder gehecht waren. Echter sluit dit niet uit dat er geen verschil in mate van hechtheid bestaat.

De derde hypothese van dit onderzoek: *Mensen die een broer of zus hebben verloren voelen zich emotioneel eenzamer dan mensen die een ouder hebben verloren*, wordt bevestigd. De theorie van Di Tamaso en Spinner (1996) in achtnemend zou dit betekenen dat mensen die een broer of zus hebben verloren, een sterkere drang voelen dan mensen die een ouder hebben verloren, om de relatie met de overledene waar een hechte band mee bestond te herstellen. Daar dit herstel niet meer plaats kan vinden, is emotionele eenzaamheid het gevolg. Indien in de analyse aandacht wordt besteed aan sekse, blijken vrouwen zowel na het verlies van een broer of zus als na het verlies van een ouder hoger te scoren op de mate van emotionele eenzaamheid dan mannen. Voor een verklaring wordt teruggereferend na de uitleg bij de hoofdhypothese in deze discussie. Tot slot dient men ook bij deze hypothese in acht te nemen dat de leeftijd van de overledene op het tijdstip van overlijden en de tijd die na het verlies voorbij is gegaan van invloed bleken te zijn op de uitkomst.

4.2 Limitaties

De onderzoeksgroep en de controlegroep zijn op een systematisch verschillende manier geworven. De volwassenen die een broer of zus hebben verloren zijn gevonden via de Stichting Broederziel en de Landelijke Stichting Rouwbegeleiding. Zij zijn bewust op zoek gegaan naar ondersteuning in hun rouwproces. De volwassenen die een ouder hebben verloren zijn verworven via het netwerk van de onderzoekers en hebben niet of nauwelijks begeleiding gezocht. Dit verklaart wellicht voor een deel het significante verschil tussen beide groepen in verliesreacties. Voor vervolgonderzoek is het aan te raden beide groepen op eenzelfde wijze te werven, zodat deze bias geen invloed kan hebben op de onderzoeksresultaten.

Huidig onderzoek is cross-sectioneel en retrospectief van aard. Dit betekent dat er geen uitspraken mogen worden gedaan over causale verbanden. Indien er in vervolgonderzoek wordt gekozen voor een longitudinaal design, wordt het mogelijk het verloop van rouw en causale verbanden in kaart te brengen. Hierdoor wordt meer inzicht verkregen in risicofactoren voor verstoorde verlieservaringen.

De schalen van de vragenlijst *Verlies van een vader of moeder, broer of zus* (Loipner, Keesenberg, & Stroebe, 2009) beschikken over een goede betrouwbaarheid. Echter dient voorzichtigheid te worden geboden bij het gebruik van de schalen, omdat er nog geen gegevens bekend zijn over de interne en externe validiteit.

In huidig onderzoek is gebruik gemaakt van een controlegroep bestaande uit volwassenen die een ouder hebben verloren. Voor vervolgonderzoek kan men gebruik maken van

controlegroepen bestaande uit volwassenen die nog niet met het verlies van een broer of zus geconfronteerd zijn. Daarnaast kunnen respondenten uit de onderzoeksgroep worden gematched met respondenten uit de controlegroep op bijvoorbeeld sekse, leeftijd, opleidingsniveau en hechtingsstijl.

Wat in onderzoeken naar verliesreacties altijd lastig is, is de beperkte betrouwbaarheid van meetinstrumenten en het gebrek aan criteria om symptomen van rouw en de gevolgen van een verlies te meten en te classificeren (Hansson, Carpenter, & Fairchild, 1993 in Stroebe et al., 2001). Dit maakt dat het moeilijk is om onderzoeksresultaten te vergelijken.

4.3 Consequentie

Huidig onderzoek levert ondanks enige limitaties, een belangrijke bijdrage aan de zichtbaarheid en het begrip van de verliesreacties van volwassenen die een broer of zus hebben verloren. Naast partners, ouders en kinderen, verdienen ook broers en zussen zowel in de wetenschap als in de maatschappij aandacht bij het overlijden van hun dierbare. Door middel van psycho-educatie aan de sociale omgeving en hulpverleners kan er gericht ondersteuning worden geboden aan deze kwetsbare doelgroep. Meer methodologisch verfijnd onderzoek is gewenst om het verlies van een broer of zus beter in kaart te brengen.

Literatuur

- Abeling, L. (2010). *Rouw bij volwassenen na het overlijden van een broer of zus, vader of moeder*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Balk, D.E. (1983). Adolescents' grief reactions and self-concept perceptions following sibling death: A study of 33 teenagers. *Journal of Youth and Adolescence*, 12, 137-161.
- Bout, J. van den, Boelen, P.A., & Keijser, J. de (Eds.) (1998/2001). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Coles, J.E. (1996). Enduring bonds: sibling loss in early childhood. Dissertation Abstracts International Section B: *The sciences and engineering*, 57, 3405.
- Dillen, L. (2007). Kinderen in rouw. Rouwsluiers ontsluitend? *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 37(4), 249-264.
- DiTommaso, E., & Spinner, B. (1996) Social and emotional loneliness: a re-examination of Weiss' typology of loneliness. *Pergamon*, 3, 417-427.
- DiTommaso, E., & Spinner, B. (1997). Social and emotional loneliness: Re-examination of Weiss' Typology of Loneliness. *Personality and Individual Differences*, 22, 411-421.
- Gerritsen, H. (1997). Kunnen kinderen rouwen? In A. Ladan & H. Groen-Prakken (red.), *Kinderen en de dood*. Assen: Van Gorcum.
- Hogan, N.S., & DeSantis, L. (1996). Basic Constructs of Adolescent Sibling Bereavement. In Klass, D., et al. (Eds.), *Continuing not capitals in titles of books: Bonds, New Understandings of Grief*. Washington: Taylor & Francis.
- Lohan, J.A., & Murphy, S.A. (2002). Parents perceptions of adolescent sibling grief responses after an adolescent or young adult child's death. *Omega*, 44, 195-213.
- Loipner, S.K., & Keesenberg, M. (2009). *Rouwreacties bij volwassenen: het verlies van een broer of zus vergeleken met het verlies van een ouder*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Mallinson, R.K. (1999). Grief work of HIV positive persons and their survivors. *Nursing Clinics of North America*, 34, 163-177.
- Osterweis, M., Solomon, F., & Green, M. (1984). *Bereavement: Reactions, Consequences and Care*. Washington: National Academy Press.
- Parkes, M., & Brown, R. (1972). Health after bereavement: A controlled study of young Boston Widows en Widowers. *Psychosomatic Medicine*, 3, 449-461.
- Perkins, H.W., & Harris, L.B. (1990). Familial bereavement and health in adult life course perspective. *Journal of Marriage and Family*, 52, 233-241.
- Prigerson, H.G., Maciejewski, P.K., Reynolds, C.F., Bierhals, A.J., Newsom, J.T., Fasiczka, A., Frank, E., Doman, J., & Miller, M. (1995). Inventory of complicated grief; A scale to measure maladaptive symptoms of loss. *Psychiatry Research*, 59, 65-79.
- Robinson, L.A. (2001). Adult grief reactions following a sibling's death from AIDS. *Journal of the Capitals in Journals: association of nurses in AIDS care*, 12, 25-32.
- Robinson, L., & Mahon, M.M. (1997). Sibling bereavement: A concept analysis. *Death Studies*, 21, 477-499.

- Schweer, E. (2009). *Verlies van een dierbare: Beschermt spiritualiteit tegen depressieve symptomen?* Universiteit Utrecht.
- Sonderen, E. van (1993). *Het meten van sociale steun met de Sociale Steun Lijst – Interacties (SSL-I) en Sociale Steun Lijst – Discrepanties (SSL-D). Een handleiding.* Noordelijk Centrum voor Gezondheidsvraagstukken. Rijksuniversiteit Groningen. Ontleend aan Rijksuniversiteit Groningen, Graduate School for Health Research SHARE: http://www.rug.nl/gradschoolshare/research_tools/assessment_tools/SSL-I_en_SSL-D_handleiding.pdf
- Stroebe, S., O'Hansson, R., Stroebe, W., & Schut, H. (2001) *Handbook of Bereavement Research: Consequences, coping, and care.* Washington D.C.: American Psychological Association.
- Stroebe, W., Schut, H., Stroebe, M. (2005). Grief work, disclosure and counseling: Do they help the bereaved? *Clinical Psychology Review*, 25, 395–414.
- Versalle, A., & McDowell, E. (2004-2005). The attitudes of men and woman concerning gender differences in grief. *Omega*, 50, 53-67.
- Weggemans, M. (2005). *Broederziel alleen? De dood van een broer of zus een plaats geven.* Kampen: Uitgeverij Kok.
- Weiss, R.S. (1973). *The experience of emotional and social isolation.* Cambridge: MIT Press.
- Woodrow, E. (2007) *The experience of the loss of a sibling: A phenomenological study.* Pretoria: University of Pretoria.
- Worden, J.W., Davies, B., & McCown, D. (1999) Comparing parent loss with sibling loss. *Death Studies*, 23, 1-15.

INFORMATIEBRIEF

“Rouw bij volwassenen na verlies van een vader of moeder, broer of zus”

Geachte heer / mevrouw,

Middels deze brief willen we u uitnodigen om deel te nemen aan ons onderzoek aan de Universiteit Utrecht. Wij zijn Annemieke Timmerman en Lianne Abeling, masterstudenten Psychologie aan de Universiteit Utrecht. In het kader van ons afstuderen doen wij onderzoek naar de ervaringen van volwassenen na het verlies van een vader of moeder, broer of zus. Dit onderzoek is op initiatief van Professor Margaret Stroebe opgezet en wordt onder haar supervisie uitgevoerd.

Het doel van dit onderzoek is het verkrijgen van meer kennis over rouw, na het verlies van een vader of moeder, broer of zus. Op wetenschappelijk gebied is er nog te weinig onderzoek gedaan naar de specifieke reacties na het verlies van een dierbare. Deze informatie is voor hulpverleners in de praktijk van groot belang om nabestaanden ondersteuning te bieden waar zij dat nodig hebben.

Ieder mens geeft op een unieke wijze uiting aan het verlies van een dierbare. Om een zo volledig mogelijk beeld te schetsen van de verschillende verliesreacties, is het van belang dat er veel respondenten deelnemen aan dit onderzoek.

Wij hebben u gevraagd om deel te nemen aan dit onderzoek omdat u uw vader of moeder, broer of zus hebt verloren. Wij beseffen ons dat het verlies van een dierbare, een ingrijpende gebeurtenis kan zijn. Uw bijdrage aan ons onderzoek is zeer waardevol. Uiteraard bent u vrij in de keus om deel te nemen en mag u op elk moment, om wat voor reden dan ook, besluiten te stoppen.

Het onderzoek bestaat uit het invullen van een vragenlijst en zal circa een half uur van uw tijd in beslag nemen. De resultaten worden alleen voor onderzoeksdoelen gebruikt. Uw persoonsgegevens worden op geen enkele wijze in verband gebracht met de verzamelde data en worden vertrouwelijk behandeld. Uw anonimiteit wordt gegarandeerd.

Indien u besluit om deel te nemen, willen wij u bij voorbaat hartelijk danken voor uw persoonlijke antwoorden en moeite. Wanneer u nog vragen hebt over het onderzoek, kunt u contact opnemen met de onderzoekers via het e-mailadres: onderzoekverlies@gmail.com

Met vriendelijke groet,

Annemieke Timmerman en Lianne Abeling

Universiteit Utrecht

TOESTEMMINGSVERKLARING

Met dit formulier geeft u aan dat uw deelname aan het onderzoek vrijwillig is. U kunt te allen tijde afzien van deelname, zonder opgave van reden. Wanneer u vragen heeft over het onderzoek kunt u contact opnemen met de onderzoekers via het volgende e-mailadres: onderzoekverlies@gmail.com

Ik verklaar dat ik de informatiebrief en toestemmingsverklaring heb gelezen en begrepen. Al mijn vragen zijn naar tevredenheid beantwoord en ik ga akkoord met deelname aan het onderzoek.

Naam:.....

Datum:.....

Handtekening:

.....

Universiteit Utrecht

Vragenlijst

Verlies van een vader of moeder, broer of zus

Onderzoekers: Lianne Abeling & Annemieke Timmerman
Begeleider: Prof. dr. M.S. Stroebe-Harrold
Contact: onderzoekverlies@gmail.com

INSTRUCTIE

Hartelijk dank voor uw deelname aan het onderzoek naar de rouwervaring van volwassenen die een vader of moeder, broer of zus hebben verloren. Wij stellen het zeer op prijs dat u de tijd neemt om uw medewerking te verlenen aan dit onderzoek.

Wij raden u aan een rustige plek op te zoeken waar u de vragenlijst ongestoord in kunt vullen. Neem rustig de tijd om de instructies, vragen en stellingen te lezen. Beantwoord alstublieft elke vraag door het antwoord op de aangegeven wijze te markeren. Sommige vragen kunnen misschien moeilijk zijn om te beantwoorden. Wij zouden het erg waarderen als u probeert de antwoordmogelijkheid te kiezen die het dichtst bij uw beleving ligt.

Het zou ons helpen als u deze vragenlijst zo volledig mogelijk invult. Wij willen u vragen *één overleden persoon* in gedachten te nemen, dit kan uw vader of moeder, broer of zus zijn.

Beantwoord alstublieft de vragen naar aanleiding van het verlies van deze *ene persoon*.

Lianne Abeling & Annemieke Timmerman

Masterstudenten Klinische- & Gezondheidspsychologie, Universiteit Utrecht

A. ALGEMENE VRAGEN

Hieronder volgen eerst enkele algemene vragen.

1. Wat is uw leeftijd? jaar
2. Wat is uw geslacht? (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
 man
 vrouw
3. Wat is uw hoogst genoten opleiding? (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
 Lager onderwijs
 Lager Beroeps Onderwijs
 MULO/MAVO
 HBS/HAVO/VWO/
Gymnasium
 MBO
 HBO/Universiteit
 Anders, nl.....
4. Bent u:
 alleenstaand
 in een relatie
 samenwonend
 getrouwd
 gescheiden

Nu volgen enkele vragen over de overledene. Neemt u één overledene in gedachten, dit kan uw vader of moeder, broer of zus zijn. Over deze persoon zult u de gehele vragenlijst invullen.

5. De overledene is mijn... (kruis alstublieft het juiste antwoord aan)
 vader
 moeder
 broer
 zus
6. Wat was de leeftijd van de overledene toen hij/zij overleed?jaar
7. Hoe lang is het geleden dat deze persoon is overleden?
..... jaar en maanden geleden.
8. Wat was uw leeftijd toen de overledene stierf?jaar

Hieronder staan enkele uitspraken over de mogelijke toedracht van het overlijden. Wilt u alstublieft aankruisen welke uitspraak op dit overlijden van toepassing is?

9. Het betrof een:
 overlijden na een ziekte die korter dan 3 maanden duurde.
 overlijden na een ziekte die langer dan 3 maanden duurde.
 overlijden na ander lichamelijk falen (bijvoorbeeld een hartaanval of een beroerte).
 overlijden bij een ongeval.
 overlijden door suicide.
 overlijden door moord.
 anders, nl.
10. Heeft u het overlijden van uw vader of moeder, broer of zus als onverwacht ervaren?

Rouw bij volwassenen na overlijden van een broer of zus, vader of moeder

- ja
- nee

*Is uw vader of moeder, broer of zus **niet** overleden aan een erfelijke aandoening, ga dan verder met vraag 12.*

11. Op welke manier heeft de kennis dat uw vader of moeder, broer of zus is overleden aan een erfelijke aandoening uw leven beïnvloed?

(Denk bijvoorbeeld aan zorgen over uw eigen gezondheid)

.....

.....

.....

.....

.....

Hieronder staan enkele vragen over uw band met de overledene en over uw ouderlijk gezin. Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op uw situatie van toepassing is?

12. Hoe vaak had u contact met de overledene?

- nooit
- soms
- vaak
- zeer vaak

13. Wat was de kwaliteit van uw relatie met de overledene?

- slecht
- matig
- goed
- zeer goed

14. Hoe hecht was uw band met de overledene?

- niet hecht
- matig hecht
- hecht
- zeer hecht

15. Hoe groot was de rol van de overledene in uw leven?

- geen rol
- klein
- redelijk groot
- zeer groot

16. Is uw rol in het ouderlijk gezin veranderd sinds het overlijden?

- nee
- ja, op de volgende manier:.....

17. Heeft u vóór dit verlies andere personen uit uw omgeving verloren?

(Bij deze vraag kunt u meerdere antwoordmogelijkheden aankruisen)

- nee
- ja, vader
- ja, moeder
- ja, broers, aantal.....
- ja, zussen, aantal
- ja, anders, nl.

18. Wat is de huidige samenstelling van uw ouderlijk gezin?

- vader(s) leeftijd:.....
- moeder(s) leeftijd:.....
- broers, aantal.....leeftijd:.....
- zussen, aantalleeftijd:.....
- anders, nl.leeftijd:.....
- ik ben alleen

19. Mijn ouderlijk gezin is sinds het overlijden:

- hechter geworden
- net zo hecht gebleven
- minder hecht geworden
- n.v.t.

20. Op welke afstand leefde u van de overledene?

- In hetzelfde huis.
- < 10 km.
- < 50 km.
- < 100 km.
- > 100 km.
- > 500 km.

Nu volgen enkele vragen over professionele en niet-professionele steun buiten uw familie en vriendenkring. Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op u van toepassing is?

21. Heeft u informatie gezocht over rouw en rouwverwerking?

(Bijvoorbeeld internet en/of boeken)

- ja
- nee. Ga door naar vraag 23.

22. Heeft u baat gehad bij deze informatie?

- ja
- nee

23. Heeft u contact met lotgenoten, buiten uw familie en vriendenkring, gezocht om uw verdriet te delen?

(Bijvoorbeeld bij een vereniging en/of forum)

- ja
- nee, maar ik heb dit wel overwogen. Ga door naar vraag 25.
- nee. Ga door naar vraag 25.

24. Heeft u baat gehad bij deze hulp?

- ja
- nee

25. Heeft u professionele hulp gezocht?

(Bijvoorbeeld psycholoog, huisarts, homeopaat etc.)

- ja
- nee, maar ik heb dit wel overwogen. Ga door naar vraag 27.
- nee. Ga door naar vraag 27.

26. Heeft u baat gehad bij deze hulp?

- ja
- nee

27. Had u behoefte aan steun anders dan van uw familie en vriendenkring?

- ja
- nee

B. VRAGEN OVER DE BAND

De volgende stellingen gaan over de betekenis van de band die u met de overledene had. Kruist u alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

helemaal
een beetje mee
neutraal
een beetje mee
helemaal

1. Ik zou willen dat ik meer gelegenheid voor contact met de overledene had gehad.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik zou willen dat ik een betere band met hem/haar had gehad.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik mis het om dingen samen met hem/haar te doen.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik zou willen dat ik mijn ervaringen met hem/haar zou kunnen delen.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik zou hem/haar graag willen vertellen over mijn nieuwe ervaringen.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Mijn eenzaamheid zonder hem/haar zal altijd blijven.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik denk vaak: "Hoe zou hij/zij iets hebben aangepakt?"	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik probeer te handelen zoals hij/zij zou hebben gedaan.	☐	☐	☐	☐	☐

C. VRAGEN OVER AFSCHEID EN UITVAART

Nu volgen enkele stellingen die betrekking hebben op het afscheid en de uitvaart van de overledene. Kruist u alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

1a. Ik had behoefte aan betrokkenheid bij het afscheid van de overledene.

nee

ja

1b. Ik had behoefte aan betrokkenheid bij de uitvaart van de overledene.

nee

ja

Heeft u op één van bovenstaande vragen 'ja' geantwoord ga dan verder naar vraag 2. Heeft u op beide vragen 'nee' geantwoord ga dan naar onderdeel D op pagina 8.

helema... een beetje mee... een beetje mee e...
neutra...

2. Ik heb voldoende ruimte gekregen om afscheid te nemen van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Rond het afscheid werd mijn rol als zoon of dochter, broer of zus erkend.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik ben voldoende betrokken geweest bij de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik ben tevreden over mijn rol in de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Er was voldoende ruimte voor mijn inspraak in de uitvaart van de overledene.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Rond de uitvaart werd mijn rol als zoon of dochter, broer of zus erkend.	☐	☐	☐	☐	☐

D. VRAGEN OVER ROUWREACTIES

Volgende stellingen gaan over uw reactie op het verlies van uw vader of moeder, broer of zus. Wilt u het antwoord aankruisen dat het beste weergeeft hoe u zich de **afgelopen maand** over het verlies heeft gevoeld?

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd
1. Dat hij/zij overleden is, voel ik als een persoonlijke ramp of verwoestende ervaring.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik denk zoveel aan hem/haar dat het moeilijk voor me is om de dingen te doen die ik normaal doe.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Herinneringen aan hem/haar maken me van streek.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik kan zijn/haar dood niet aanvaarden.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik voel een zeer sterk verlangen naar hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Ik voel me naar plaatsen en dingen toegetrokken die verband houden met hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik kan er niets aan doen, maar ik ben boos over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik kan nauwelijks geloven dat hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
9. Ik voel me verbijsterd of verdoofd over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Sinds hij/zij overleden is, vind ik het moeilijk om mensen te vertrouwen.	☐	☐	☐	☐	☐
11. Sinds hij/zij overleden is, heb ik het gevoel dat ik niet meer om anderen kan geven of voel ik afstand tot de mensen om wie ik geef.	☐	☐	☐	☐	☐
12. Ik heb pijn op dezelfde plaatsen in mijn lichaam, of ik heb dezelfde (ziekte) symptomen als hij/zij had.	☐	☐	☐	☐	☐
13. Ik doe alles om maar niet aan hem/haar herinnerd te worden.	☐	☐	☐	☐	☐
14. Ik vind het leven leeg en zonder betekenis zonder hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐

Rouw bij volwassenen na overlijden van een broer of zus, vader of moeder

	nooit	zelden	soms	vaak	altijd
15. Ik hoor zijn/haar stem tegen mij praten.	☐	☐	☐	☐	☐
16. Ik zie hem/haar voor me staan.	☐	☐	☐	☐	☐
17. Ik voel me alsof ik verdoofd ben sinds hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
18. Ik vind het niet eerlijk dat ik nog leef terwijl hij/zij dood is.	☐	☐	☐	☐	☐
19. Ik voel me bitter gestemd over zijn/haar dood.	☐	☐	☐	☐	☐
20. Ik ben jaloers op anderen die geen vader of moeder, broer of zus hebben verloren.	☐	☐	☐	☐	☐
21. Ik heb het gevoel dat de toekomst geen betekenis of doel heeft zonder hem/haar.	☐	☐	☐	☐	☐
22. Ik voel me eenzaam sinds hij/zij overleden is.	☐	☐	☐	☐	☐
23. Ik heb het gevoel dat mijn leven alleen maar samen met hem/haar zinvol kan zijn.	☐	☐	☐	☐	☐
24. Ik heb het gevoel dat een deel van mij samen met hem/haar is gestorven.	☐	☐	☐	☐	☐
25. Ik heb het gevoel dat door zijn/haar overlijden mijn beeld van de wereld stukgeslagen is.	☐	☐	☐	☐	☐
26. Ik ben het gevoel van veiligheid, vertrouwen of controle kwijt.	☐	☐	☐	☐	☐
27. Ik voel mij gespannen, prikkelbaar of schrikachtig sinds zijn/haar overlijden.	☐	☐	☐	☐	☐
28. Mijn functioneren op het werk, in sociaal opzicht of op andere belangrijke gebieden is ten gevolge van zijn/haar overlijden ernstig verzwakt.	☐	☐	☐	☐	☐
29a. Mijn slaap is slecht.	☐	☐	☐	☐	☐
29b. Indien de slaap vaak of altijd slecht is: is dit ontstaan na zijn/haar overlijden.		☐ ja		☐ nee	

E. VRAGEN OVER HET UITEN VAN ROUW

Onderstaande stellingen gaan over het uiten van uw rouw en verdriet en over factoren die het uiten van uw verdriet kunnen belemmeren of juist vergemakkelijken. Hierbij is het belangrijk dat u de stellingen beoordeelt zoals u het in de afgelopen tijd heeft ervaren.

Kruis alstublieft het antwoord aan dat het meest op u van toepassing is.

helemaen beetje mee een beetje mee e
neutr.....

1. Ik zou meer over mijn verdriet willen praten met anderen.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik toon mijn verdriet (bijvoorbeeld door huilen) wanneer ik daar behoefte aan heb.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik kan mijn verdriet altijd delen met anderen.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik bezoek plekken die mij herinneren aan mijn overleden vader of moeder, broer of zus als ik daar behoefte aan heb.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Anderen tolereren het niet als ik over mijn rouw praat.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Om anderen te sparen praat ik niet over het verlies.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik voel me onbegrepen als ik over mijn verdriet praat.	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik ben meer bezig met de rouw van anderen dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐
9. Ik zou willen dat men meer aandacht voor mijn rouw heeft.	☐	☐	☐	☐	☐
10. Ik heb het gevoel dat de rouw van anderen belangrijker gevonden wordt dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐
11. Ik vind de rouw van anderen belangrijker dan mijn eigen rouw.	☐	☐	☐	☐	☐
12. Ik heb het gevoel dat anderen zich ongemakkelijk voelen als ik over mijn rouw praat.	☐	☐	☐	☐	☐
13. Ik heb het gevoel dat anderen niet begrijpen waarom ik nog steeds met mijn rouw bezig ben.	☐	☐	☐	☐	☐

helemaal mee oneens

een beetje mee
neutra... een beetje mee eens

14. Ik doe mij soms minder verdrietig voor dan ik ben.	☐	☐	☐	☐	☐
15. Ik zou willen dat men mijn rouw meer erkent.	☐	☐	☐	☐	☐
16. Anderen reageren ongevoelig op mijn verdriet.	☐	☐	☐	☐	☐
17. Anderen hebben weinig geduld met mij als ik mijn verdriet uit.	☐	☐	☐	☐	☐
18. Ik heb lang geen gelegenheid gehad om over mijn rouw te praten.	☐	☐	☐	☐	☐

F. VRAGEN OVER DE OMGEVING

Nu volgen vragen die betrekking hebben op het gedrag van uw omgeving sinds het overlijden van uw vader of moeder, broer of zus. Er wordt telkens over 'men' gesproken. Het is de bedoeling dat u onder 'men' de mensen die het dichtst bij u staan verstaat. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meest op u van toepassing is.**

Gebeurt het wel eens dat men, met betrekking tot het overlijden:

	zelden of nooit	af en toe	regelmatig	erg vaak
1. u aanhaalt?	☐	☐	☐	☐
2. u een ruggesteuntje geeft?	☐	☐	☐	☐
3. u laat merken wat er van u verwacht wordt?	☐	☐	☐	☐
4. u opmontert / opvrolijkt?	☐	☐	☐	☐

Rouw bij volwassenen na overlijden van een broer of zus, vader of moeder

	zelden of nooit	af en toe	regelmatig	erg vaak
5. u knuffels/liefkozingen geeft?	☐	☐	☐	☐
6. u een luisterend oor biedt?	☐	☐	☐	☐
7. u vraagt ergens aan mee te doen?	☐	☐	☐	☐
8. u goede raad geeft?	☐	☐	☐	☐
9. u zomaar opbelt of een praatje met u maakt?	☐	☐	☐	☐
10. u complimenten geeft?	☐	☐	☐	☐
11. u in vertrouwen neemt?	☐	☐	☐	☐
12. u om hulp vraagt?	☐	☐	☐	☐
13. u zegt dat u moet volhouden?	☐	☐	☐	☐
14. gezellig bij u op bezoek komt?	☐	☐	☐	☐
15. u hulp biedt in bijzondere gevallen, zoals bij ziekte,verhuizing, kinderen uitbesteden?	☐	☐	☐	☐
16. samen met u gaat winkelen, naar een film of wedstrijd gaat, of zomaar een dagje uit gaat?	☐	☐	☐	☐
17. genegenheid voor u toont?	☐	☐	☐	☐
18. u opbouwende kritiek geeft?	☐	☐	☐	☐
19. u troost?	☐	☐	☐	☐
20. u helpt uw problemen te verhelderen?	☐	☐	☐	☐
21. uw sterke punten naar voren haalt?	☐	☐	☐	☐
22. u praktische hulp biedt bij alledaagse dingen, zoals in het huishouden of bij een klusje?	☐	☐	☐	☐
23. u uitnodigt voor een feestje of etentje?	☐	☐	☐	☐
24. u gerust stelt?	☐	☐	☐	☐
25. koel reageert?	☐	☐	☐	☐
26. een afspraak met u niet nakomt?	☐	☐	☐	☐

	zelden of nooit	af en toe	regelmatig	erg vaak
27. afkeurende opmerkingen tegen u maakt?	☐	☐	☐	☐
28. u dingen verwijt?	☐	☐	☐	☐
29. u onrechtvaardig behandelt?	☐	☐	☐	☐
30. onredelijke eisen aan u stelt?	☐	☐	☐	☐
31. zich teveel met u bemoeit?	☐	☐	☐	☐

G. VRAGEN OVER UW WENSEN TEN AANZIEN VAN DE

*De volgende vragen zijn een herhaling van de vragen die u zojuist heeft beantwoord. Bij deze vragen gaat het erom in welke mate het gedrag en de reactie van mensen waar u mee omgaat, afwijkt van wat u zou wensen. Het is de bedoeling dat u bij de vragen denkt aan de mensen die het dichtst bij u staan. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste aansluit bij uw ervaring.***

De antwoordmogelijkheden zijn:

- mis ik; zou ik graag meer willen
- mis ik niet echt; maar het zou prettig zijn als het iets vaker gebeurde
- precies goed zo; ik zou niet vaker of minder vaak willen
- gebeurt te vaak; het zou prettig zijn als het minder vaak gebeurde

Wat vindt u van de mate waarin men, met betrekking tot het overlijden:

	mis ik	mis ik niet echt	precies goed	gebeurt te vaak
1. u aanhaalt?	☐	☐	☐	☐
2. u een ruggesteuntje geeft?	☐	☐	☐	☐
3. u laat merken wat er van u verwacht wordt?	☐	☐	☐	☐
4. u opmontert / opvrolijkt?	☐	☐	☐	☐
5. u knuffels/liefkozingen geeft?	☐	☐	☐	☐
6. u een luisterend oor biedt?	☐	☐	☐	☐
7. u vraagt ergens aan mee te doen?	☐	☐	☐	☐

	mis ik	niet	precies goed	gebeurt te vaak
8. u goede raad geeft?	☐	☐	☐	☐
9. u zomaar opbelt of een praatje met u maakt?	☐	☐	☐	☐
10. u complimenten geeft?	☐	☐	☐	☐
11. u in vertrouwen neemt?	☐	☐	☐	☐
12. u om hulp vraagt?	☐	☐	☐	☐
13. u zegt dat u moet volhouden?	☐	☐	☐	☐
14. gezellig bij u op bezoek komt?	☐	☐	☐	☐
15. u hulp biedt in bijzondere gevallen, zoals bij ziekte, verhuizing, kinderen uitbesteden?	☐	☐	☐	☐
16. samen met u gaat winkelen, naar een film of wedstrijd gaat, of zomaar een dagje uit gaat?	☐	☐	☐	☐
17. genegenheid voor u toont?	☐	☐	☐	☐
18. u opbouwende kritiek geeft?	☐	☐	☐	☐
19. u troost?	☐	☐	☐	☐
20. u helpt uw problemen te verhelderen?	☐	☐	☐	☐
21. uw sterke punten naar voren haalt?	☐	☐	☐	☐
22. u praktische hulp biedt bij alledaagse dingen, zoals in het huishouden of bij een klusje?	☐	☐	☐	☐
23. u uitnodigt voor een feestje of etentje?	☐	☐	☐	☐
24. u geruststelt?	☐	☐	☐	☐

H. VRAGEN OVER SOCIALE CONTACTEN

Bij de onderstaande stellingen is het belangrijk te letten op het gevoel dat u heeft *sinds* het overlijden van uw vader of moeder, broer of zus. De stellingen hebben betrekking op sociale contacten. **Wilt u alstublieft het antwoord aankruisen dat het meeste op u van toepassing is.**

	helemaeen	beetje mee	een beetje mee	een beetje mee	neutraal
1. Ik voel me eenzaam, ook als ik onder mensen ben.	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik heb een leuke vriendenkring.	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik voel me vaak eenzaam.	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ik heb vrienden en kennissen met wie ik graag samen ben.	☐	☐	☐	☐	☐
5. Ik kan bij mijn vrienden terecht voor hulp.	☐	☐	☐	☐	☐
6. Ik heb geen vriend(en) die mij begrijpt/begrijpen, maar ik zou willen dat ik die wel had.	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik heb vrienden met wie ik kan praten over de druk die ik ervaar in mijn leven.	☐	☐	☐	☐	☐

I. VRAGENLIJST: OMGAAN MET HET VERLIES (OPEN VRAGEN)

Onderstaande open vragen gaan over het omgaan met het verlies van uw vader of moeder, broer of zus. Gebruik zo nodig de achterkant van deze bladzijde om verder te schrijven.

1. Wat maakt(e) het omgaan met het verlies van uw vader of moeder, broer of zus makkelijker?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Wat maakt(e) het omgaan met het verlies van uw vader of moeder, broer of zus moeilijker?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

OPMERKINGEN

Wilt u zo vriendelijk zijn eventuele op- of aanmerkingen naar aanleiding van deze vragenlijst hieronder te noteren.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

EINDE VRAGENLIJST
Hartelijk dank voor uw deelname!